

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/141271>

Please be advised that this information was generated on 2022-08-25 and may be subject to change.

Om de Oost

Maatschappelijke veranderingen in Oost-Europa rond de ineenstorting van het staatsocialisme

Onder redactie van
Wil Arts en Jules L. Peschar

Bohn Stafleu Van Loghum
Houten/Zaventem 1994

ISBN 90 313 1936 8
NUGI 661/672

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Om de Oost: maatschappelijke veranderingen in Oost-Europa rond de ineenstorting van het staatsocialisme / onder red. van Wil Arts en Jules L. Peschar. – Houten [etc.]:

Bohn Stafleu Van Loghum. – III.

Met lit. opg.

ISBN 90-313-1936-8

Trefw.: maatschappelijke veranderingen; Oost-Europa.

Deze uitgave kon tot stand komen mede dankzij een bijdrage vanuit het Aandachtsgebied 'Oost-Europa', ondergebracht binnen de Stichting voor de Economische, Sociaal-culturele en Ruimtelijke Wetenschappen (ESR) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) te 's-Gravenhage.

Boekaflevering van de 69e jaargang van *Mens en Maatschappij*, driemaandelijks tijdschrift voor sociale wetenschappen.

Inhoud

Wil Arts en Jules L. Peschar/Het einde van een tijdperk	7
Wil Arts, Piet Hermkens en Peter van Wijck/Anomie, onrechtvaardigheid en ontevredenheid in Oost-Europa	17
Nan Dirk de Graaf, Wout Ultee, Wil Arts en Piet Hermkens/Klassenstructuren en politieke culturen: een vergelijking van enkele Oost- en Westeuropese landen aan het begin van de jaren negentig	35
Harry B.C. Ganzeboom/Opleidingskansen onder het socialisme in vijf Oosteuropese landen: de invloed van culturele en politieke hulpbronnen van ouders	54
Tanja van der Lippe en Eva Fodor/Veranderingen in ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in Oost-Europa, 1988-1993	71
Gabor Toka en Jaap Dronkers/In nood leert men zijn familie kennen: veranderingen in de mate van overeenkomst in onderwijsniveau, beroepsprestige en welvaart tussen siblings in Hongarije tijdens het communistische regime	90
Koos Postma/Verandering van vooroordelen ten aanzien van zigeuners in Hongarije	112
Beate Völker en Henk Flap/Oost-Duitsland, vier jaar later: de gevolgen van de ineenstorting van het communisme voor persoonlijke netwerken	131
I. Gadourek/Het einde van de politieke beheersing in Tsjecho-Slowakije: enkele sociologische aspecten van de humanisering van de Tsjechische maatschappij	154
Literatuur	172
Personalia	180

Klassenstructuren en politieke culturen

Een vergelijking van enkele Oost- en Westeuropese landen aan het begin van de jaren negentig

Nan Dirk de Graaf, Wout Ultee, Wil Arts en Piet Hermkens

Voor alle Westeuropese landen is in elk kiezersonderzoek vastgesteld dat mensen die tot de lagere klassen behoren een grotere kans hebben om op een linkse partij te stemmen, dan mensen die deel uitmaken van de hogere klassen (Nieuwbeerta, 1995). Een gangbare verklaring van dit verband (Lipset, 1960) doet een beroep op de uiteenlopende economische belangen van de leden van verschillende klassen. Mensen uit een lagere klasse hebben minder inkomen dan mensen uit een hogere; daarom zijn de eerstgenoemde personen voorstander van een gelijkere verdeling van de inkomens, daarom stemmen ze op een partij die wil nivelleren, en de partijen die dat doen zijn links. Leden van de hogere klassen zijn tegen inkomensnivellering en hun politieke voorkeur gaat bijgevolg uit naar rechts. Malewski (1971) heeft in een onderzoek onder werknemers van Warschause ondernemingen in mei 1958 aangetoond dat ook daar handarbeiders in beduidend sterkere mate dan hogere technici tegen loondifferentiatie zijn. Alhoewel in Polen toen rechtse partijen geen bestaansrecht hadden en leden van hogere klassen – net als leden van lagere – niet de vrijheid bezaten om op zo'n partij te stemmen, kon in dit communistisch land wel een samenhang tussen klasse en waardering van inkomensverschillen worden aangetroffen, die lijkt op de samenhang die voor Westeuropese landen tussen deze twee verschijnselen is gevonden. Een Poolse enquête uit 1980 vond dat *Solidariteit* meer aanhang had onder handarbeiders dan onder de beoefenaars van hogere beroepen (Adamski, 1981).

In dit verband is het opmerkelijk dat bij de eerste verkiezingen in Oost-Duitsland na de val van de muur, hoofdarbeiders met grotere waarschijnlijkheid op de SPD (links) stemden dan handarbeiders. De handarbeiders hadden daarentegen een grotere kans om voor de CDU (rechts) te kiezen (Forschungsgruppe Wahlen, 1991). Een toen te beluisteren verklaring van deze bevinding luidde dat de handarbeiders in dit land lange tijd hadden aanschouwd dat het communisme hun niet de welvaart bracht die 'kameraden' in West-Europa

genoten. Daarom was onder handarbeiders de afkeer van overheidsingrijpen zo sterk geworden dat vaak zelfs niet op een sociaal-democratische partij werd gestemd. Bij de verkiezingen in Polen in de herfst van 1991 kreeg evenwel de oude communistische partij bijna de meeste stemmen. Echt veel waren dat er niet, maar de niet-communisten stemden erg verdeeld. Er werd wel gezegd dat door een zwak ontwikkelde politieke cultuur, een krachtig alternatief voor de communistische partij lang op zich zou laten wachten. Bij de parlementsverkiezingen van 1993 werd dit beeld niet alleen bevestigd, maar zelfs versterkt. De (hervormde) communistische partij werd nu electoraal de sterkste met zo'n 20 procent van de stemmen. In het voorjaar van 1994 kwam ook bij de verkiezingen in Hongarije de opvolger van de communistische partij als grootste partij uit de bus. In commentaren werd ter verklaring verwezen naar de groeiende ongelijkheden in de Hongaarse samenleving en de onvrede daarmee bij bepaalde bevolkingsgroepen. Opvallend aan die verkiezingen was verder dat – nu mensen recht hadden om vrij te stemmen – een hoog percentage van de kiesgerechtigden geen gebruik maakte van dat recht en niet bij de stembus verscheen.

Hypothesen en bevindingen zoals de hovenstaande onderstrepen het belang van onderzoek naar overeenkomsten en verschillen in de samenhang tussen klasse en politiek in Oost- en Westeuropese landen aan het begin van de jaren negentig. Dit thema perken we in dit hoofdstuk in tot enkele concrete vragen. De *eerste* heeft betrekking op de waarde die mensen aan gelijkheid toekennen. Zijn niet alleen in West-Europa de leden van de lagere klassen grotere voorstanders van inkomensgelijkheid dan de leden van de hogere, maar is dat ook en in dezelfde mate in Oost-Europa het geval? Onze tweede vraag hadden we – gezien lange reeksen kiezersonderzoek in Westeuropese landen – graag laten gaan over thuisblijven bij verkiezingen en onze derde over de partij waarnaar de voorkeur uitgaat van de mensen die wel stemmen. Gezien de aard van de ons ter beschikking staande gegevens, luiden onze tweede en derde vraag echter iets anders. Hoge percentages thuisblijvers doen vermoeden dat mensen geen enkele band met welke partij dan ook hebben. Daarom betreft onze *tweede* vraag de afwezigheid van sympathie voor onverschillig welke politieke partij. Is het ontbreken van sympathie voor elk van de bestaande partijen onafhankelijk van de klasse waartoe mensen behoren? Zo niet, in welke klassen komen de hoogste percentages zonder een bepaalde sympathie voor, in welke de laagste? Komen de verschillen die in West-Europa zijn waar te nemen overeen met die in Oost-Europa? Onze *derde* vraag handelt over de partij waarvoor mensen sympathie koesteren – als ze al sympathie voor een partij hebben. Aangenomen dat de oude communistische en enkele nieuwe partijen meer oog hebben voor de belangen van de leden van de lagere klassen, is in Oost-Europa

de sympathie voor deze partijen sterker in de lagere klassen dan in de hogere? En zijn die verschillen sterker of zwakker dan in West-Europa? In de volgende paragraaf zal blijken dat gegevens over sympathie wel zo passend zijn, gezien enkele hypothesen over verschillen tussen Oost en West in de samenhang tussen klasse en politiek.

Bovenstaande specifieke vragen komen niet alleen neer op een verenging van de thematiek van klasse en politiek, maar tevens op een verwaarlozing van andere belangwekkende vragen over de politiek in Oost-Europa (vgl. Evans & Whitefield, 1993). In Westeuropese landen zijn er meer tegenstellingen in de politiek dan die welke hun wortel in de klassenstructuur van deze samenlevingen vinden. In Oosteuropese landen kunnen die tegenstellingen zelfs sterker zijn en kunnen zich nog andere voordoen. In Nederland bestaan confessionele en niet-confessionele partijen, en kerkleden stemmen met grotere waarschijnlijkheid op een confessionele partij dan mensen die niet tot een kerk behoren. Zelfs voor Frankrijk, dat anders dan Nederland en West-Duitsland geen confessionele partijen kent en anders dan het Verenigd Koninkrijk een volledige scheiding van kerk en staat, is aangetoond dat het stemgedrag van mensen die vaak naar kerk gaan afwijkt van mensen die dat nooit doen (Michelat & Simon, 1977). Vooral voor Oosteuropese landen als Polen, de Oekraïne en Rusland is de rol van religie in de politiek de moeite van het bestuderen waard. Wij komen daar in dit hoofdstuk evenwel niet aan toe.

Een andere politieke scheidslijn welke aandacht verdient en hier niet aan bod komt, is die tussen kosmopolieten en nationalisten. Met de opkomst van extreem-rechtse partijen in enkele Westeuropese landen, is etnocentrisme aldaar een grotere rol in de politiek gaan spelen. In de voormalige Sovjet-Unie werd een groot aantal talen gesproken, en op het persoonsbewijs van haar inwoners stond hun nationaliteit. Mede door de nationaliteitenkwestie zijn Joegoslavië, de Sovjet-Unie en Tsjecho-Slowakije uiteen gevallen. Volgens Frankland (1990) komen de gebeurtenissen in Oost-Europa in 1989 neer op een aaneenschakeling van anti-sovjetrevoluties, die door patriottisme slaagden. Een vraag in het verlengde van deze hypothese is in hoeverre deze overwinning door patriottisme op langere termijn tot steun voor algemeen-nationalistische partijen leidt. De behandeling van vragen als deze valt echter buiten het kader van dit hoofdstuk.

In de volgende paragraaf werken we onze vragen over klasse en politiek theoretisch uit. We geven dan ook aan tot welke concrete verwachtingen we zijn gekomen. Daarna bespreken we kort de bestanden die we ter beantwoording van onze vragen zullen analyseren. We benutten gegevens die in 1991 zijn verzameld in Hongarije, Nederland, Oost-Duitsland, Polen, Tsjecho-Slowakije, het Verenigd Koninkrijk en West-Duitsland in het kader van het 'Inter-

national Social Justice Project' (ISJP). Binnen de ons ter beschikking staande bestanden hebben we gekozen voor landen die zo weinig mogelijk uiteenlopen in niveau van economische ontwikkeling, en daarmee in klassenstructuur. Vervolgens komt de vraag over de waardering van gelijkheid aan de orde, de vraag welke mensen geen sympathie voor één bepaalde partij hebben, en de vraag over de partij waarvoor mensen sympathie hebben. De daaropvolgende paragraaf handelt over de invloeden van iemands eigen klasse én die van iemands klasse van herkomst. Tot besluit verwoorden en bespreken we onze algemene resultaten.

Hypothesen

Het vertrekpunt van onze theoretische beschouwingen is dat de leden van de in een samenleving voorkomende klassen uiteenlopende economische belangen hebben, en de politieke partijen in die maatschappij zich op die belangen richten. Dit beginsel kan zonder meer worden toegepast op Westeuropese landen. Die hebben immers een klassenstructuur, zij het dat de structurering van sommige Westeuropese landen langs de lijn van klasse wat sterker kan zijn dan die van andere. De klasse waartoe een inwoner van die landen behoort heeft niet alleen invloed op het arbeidsinkomen van die persoon, maar ook op zulke zaken als secundaire arbeidsvoorwaarden en kans op werkloosheid. Verder is in de Westeuropese landen de inter- en intragenerationele mobiliteit van personen tussen klassen niet bijzonder groot, terwijl in deze samenlevingen evenmin een algemene trend naar meer klassenmobiliteit kan worden vastgesteld (Erikson & Goldthorpe, 1992). Afgaande op gegevens over inkomensverschillen (World Bank, 1994) had aan het begin van de jaren negentig het Verenigd Koninkrijk een sterker ontwikkelde klassenstructuur dan West-Duitsland en was West-Duitsland meer in klassen verdeeld dan Nederland.

Een kwestie bij de toepassing van dit beginsel op de Oosteuropese landen na 1989 is in hoeverre zich in deze landen een klassenstructuur heeft uitgekristalliseerd (Evans & Whitefield, 1993). Welnu, in de Oosteuropese landen is een nieuwe klasse aan het ontstaan of is een bijna verdwenen klasse sterk gaan groeien, te weten de klasse van kleine zelfstandigen en eigenaren. Deze intragenerationele mobiliteit maakt de klassenstructuur vlottend. Hier komt bij dat de Oosteuropese landen verschillen in de mate waarin zich een verschuiving van een plan- naar een markteconomie heeft voorgedaan, waarmee mensen werkloos zijn geworden. Hongarije kende reeds lang voor 1989 een omvangrijke 'tweede economie', in Polen is na 1989 de economie snel in de richting van een markteconomie verschoven, terwijl in Tsjechië en Slowakije de marktsec-

tor nu nog een beperkte omvang heeft. Maar verder lijken de klassenstructuren van de door ons te onderzoeken landen op elkaar. Of dit nu door de determinerende invloed van de zowel in Oost- als in West-Europa toegepaste technologieën komt of niet, de klassen die kunnen worden onderscheiden (vgl. Erikson & Goldthorpe, 1992) zijn vastgepind op de aard en de hoogte van beroepsopleidingen: ongeschoolde en geschoolde handarbeid, routinematige en complexe hoofdarbeid, waarbij complexe hoofdarbeid tot een hoger salaris leidt dan routinematige hoofdarbeid, en geschoolde handarbeid tot een hoger loon dan ongeschoolde handarbeid. Zelfs de hypothese dat in Westerse landen routinematige hoofdarbeid een hoger inkomen heeft dan geschoolde handarbeid, terwijl in communistische landen juist geschoolde handarbeid tot een hoger inkomen zou leiden dan routinematige hoofdarbeid, heeft de empirische toetsing niet doorstaan: zowel in Oost als in West leidde geschoolde handarbeid tot een hoger inkomen (Lenski & Lenski, 1987). Onze hypothesen luiden dat in Oost-Europa de samenhang tussen klasse en waardering van gelijkheid en het verband tussen klasse en sympathie voor een nivellerende partij *zwakker* zijn dan in West-Europa. Voor de door ons onderzochte Oosteuropese landen is dit verband het sterkst in Hongarije en het zwakst in Tsjecho-Slowakije. We vinden het moeilijk iets over Oost-Duitsland te zeggen. Daar zijn de sociale gevolgen van de komst van een markteconomie, door financiële steun uit West-Duitsland, meer ingedamd dan in andere, eens communistische landen.

De aangestipte gangbare verklaring van de samenhang tussen klasse en stemgedrag in West-Europa bevat de veronderstelling dat de in die samenlevingen voorkomende politieke partijen voor bepaalde economische belangen staan en kiezers weten welke partij voor welk belang staat. Daarom kunnen mensen een voorkeur voor grotere of kleinere inkomensverschillen in een keuze voor een politieke partij omzetten. Ook deze veronderstelling is moeilijk toepasbaar op de situatie in het hedendaagse Oost-Europa. Dat is niet alleen zo omdat de mensen er niet weten voor welke belangen partijen staan, omdat die partijen nieuw zijn en het woord niet van de daad kan worden gescheiden. Dat is tevens het geval omdat de partijen weinigzeggende programma's hebben of in korte tijd van koers veranderen. In landen waar dit het geval is en de bewoners deel uitmaken van een weinig uitgekristalliseerde klassenstructuur, zullen mensen zich weinig aangetrokken voelen tot welke politieke partij dan ook. Veel mensen zullen dan ook zeggen dat hun sympathie niet naar een bepaalde politieke partij uitgaat. Onderzoek in de Westerse wereld heeft uitgewezen dat de leden van lagere klassen met grotere waarschijnlijkheid bij verkiezingen thuisblijven dan de leden van hogere klassen (Lipset, 1960). Op de verklaring van dit verband behoeven we hier niet in te gaan.

In het hedendaagse Oost-Europa zijn communistische partijen, hoewel ze

zich sterk maken voor de belangen van de leden van de lagere klassen, minder aantrekkelijk voor de mensen uit die klasse – gezien de eerdere daden van communistische partijen. We achten het niet uitgesloten dat dit bij hen tot minder sympathie voor welke politieke partij dan ook leidt, en daarmee tot een *sterkere* samenhang in Oost-Europa tussen klasse en gebrek aan sympathie voor een bepaalde politieke partij dan in West-Europa. Merk op dat gegevens over de sympathieën van mensen goed aansluiten op hypothesen volgens welke cultuuroverdracht een rol speelt bij de vorming van politieke voorkeuren.

Onze theoretische beschouwingen veronderstellen dat mensen bij verkiezingen tot op zekere hoogte in overeenstemming met hun economische belangen handelen: de leden van een klasse kiezen met een bepaalde waarschijnlijkheid voor de partij die hun belangen het best behartigt. In hoeverre mensen dat doen, is echter een open vraag. Nu heeft een reeks analyses van kiezersonderzoeken in Westeuropese landen uitgewezen dat het stemgedrag van mensen niet alleen afhangt van hun eigen huidige klasse, maar ook van hun klasse van herkomst (Lipset & Zetterberg, 1956; De Graaf & Ultee, 1987; De Graaf et al., 1995). Meer in het algemeen kan worden gesteld dat de politieke voorkeuren van een persoon niet eenvoudig te verklaren zijn uit voor gedrag maatgevende en toch al onderkende economische belangen, maar dat de voorkeuren waarvoor een persoon beschikt tevens van generatie op generatie zijn overgebracht. Voor het hedendaagse Nederland is aangetoond dat het stemgedrag van een persoon – onafhankelijk van de huidige klasse van die persoon en van de klasse van diens vader en daarmee van de reproductie van klasselidmaatschap van generatie op generatie – tevens in zekere mate overeenkomt met de voorkeur die de vader van deze persoon had (Need & De Graaf, 1994). De kwestie bij de toepassing van deze stelling op politieke verschijnselen in Oost-Europa na 1989 is, dat een dergelijke cultuuroverdracht daar niet plaats kan hebben gehad. Overdenking leidt tot de voorspelling dat in deze landen de waardering van gelijkheid tot op zekere hoogte van iemands klasse van herkomst afhangt, maar iemands voorkeur voor een politieke partij in mindere mate.

Dat in Oost-Europa aan het begin van de jaren negentig de overdracht van de voorkeur voor een politieke partij van ouders op kind beperkt is, wil niet zeggen dat in het politieke gebeuren aldaar cultuuroverdracht geen rol speelt. De sociale erfenis van mensen omvat niet alleen de bagage die ze van hun ouders hebben meegekregen, maar ook hetgeen hen op school is bijgebracht. Onder het communisme is de waarde van gelijkheid via de scholen verspreid. Of de mensen na 1989 een zwakke voorkeur voor gelijkheid hebben, valt nog te bezien. Een deel van de kritiek op de communistische praktijk kwam erop neer dat de communistische idealen zich in hun tegendeel hadden ontwikkeld. Die kritiek aanvaardt de waardevolheid van gelijkheid. Om deze reden voor-

spellen we in Oost-Europa meer voorstanders van gelijkheid dan in West-Europa. Op deze grond vallen trouwens tevens en nogmaals kleinere verschillen in de waardering van gelijkheid tussen leden van uiteenlopende klassen te verwachten. Volgens deze hypothese over nawerkende politieke culturen heeft de voorkeur van handarbeiders voor rechts bij de eerste verkiezingen na de val van de muur in Oost-Duitsland dus weinig te maken met een afkeer van partijen die nivellering voorstaan. De CDU wilde trouwens sneller dan de SPD Oost-Duitsland tot het niveau van West-Duitsland optillen. Onze hypothese, volgens welke politieke culturen nawerken, kan worden gezien als een moderne versie van de hypothese van Pipes (1974), dat het communisme na de revolutie van 1917 in Rusland wortel schoot omdat haar ideeën leken op politieke ideeën uit het tsaristische tijdperk.

Met het bovenstaande verwoordden we concrete hypothesen over de waardering die mensen in een aantal Oost- en Westeuropese landen na 1989 hebben voor inkomensgelijkheid, over gebrek aan sympathie voor welke politieke partij dan ook en over de door hen – zo ze een voorkeur hebben – verkozen partij. We zullen deze hypothesen in drie afzonderlijke paragrafen toetsen. In de eerstvolgende paragraaf bespreken we de gegevens die we voor deze toetsingen gebruiken.

Gegevens

De vragen van onderhavige bijdrage beantwoorden we met behulp van de gegevens die in 1991 voor zeven landen of voormalige landen zijn verzameld ten behoeve van het 'International Social Justice Project' (1993). Deze landen zijn Hongarije, Nederland, Polen, Oost-Duitsland, Tsjecho-Slowakije, het Verenigd Koninkrijk en West-Duitsland. (Voor het Nederlandse gedeelte, zie Hermkens & Arts, 1992.) Het project omvatte overigens ook de verzameling van gegevens voor meer Oosteuropese landen (Bulgarije, Estland, Rusland, Slovenië) en meer westerse (Japan en de Verenigde Staten). We hebben de laatste twee landen buiten beschouwing gelaten, omdat we een vergelijking tussen West-Europa en Oost-Europa wilden maken. De gegevens voor de vier andere Oosteuropese landen hebben we niet benut, om de verschillen in niveau van economische ontwikkeling met de Westeuropese landen niet te groot te maken.

De dataverzameling in het kader van het ISJP behelsde een enquête onder een representatieve steekproef uit de bevolkingen van de betreffende landen. Het hoofdonderwerp van de vragenlijst was het oordeel van mensen over de rechtvaardigheid of onrechtvaardigheid van allerlei materiële en immateriële

verschillen. Het ging erom deze oordelen te verklaren en tevens aandacht te besteden aan de mogelijke politieke gevolgen.

Op onderdelen zijn de vragenlijsten niet in alle landen helemaal hetzelfde geweest. Zo is in de enquêtes soms gevraagd naar het stemgedrag van mensen bij een bepaalde verkiezing nog niet zo lang geleden, soms bij een denkbeeldige verkiezing. Veelal zijn wel gegevens verzameld over de partij waarmee een persoon sympathiseert. In het ISJP zijn de opsommingen van de in verschillende landen bestaande politieke partijen vergelijkbaar gemaakt, door landeskundigen deze partijen op een vijfpuntsschaal te laten indelen van 'conservatieve' naar 'liberal', in de Amerikaanse zin van het woord. Daarom zijn de opvolgers van de communistische partijen in Oost-Europa beschouwd als de meest 'liberal' partijen in deze landen. We kunnen de aangebrachte ordening dus opvatten als een rangschikking van meer naar minder overheidsingrijpen ter vermindering van inkomensverschillen. Deze is in onderhavige bijdrage benut. De ordening is jammer genoeg niet beschikbaar voor de gegevens die in Tsjecho-Slowakije zijn verzameld.

Gegevens uit de enquêtes over de klasse waartoe mensen en hun vader hebben behoord, zijn voor onderhavige bijdrage gecodeerd volgens een korte versie van het schema van Erikson en Goldthorpe (1992). We onderscheiden zes klassen. Eén daarvan omvat de mensen die complexe hoofdarbeid verrichten, met inbegrip van de grote eigenaren/ondernemers. We noemen die klasse in navolging van Erikson en Goldthorpe korthedshalve de 'dienstenklasse'. De leden van een andere klasse zijn werknemers die routinematige hoofdarbeid verrichten. De overige werknemers buiten de agrarische sector zijn opgedeeld in geschoolde en ongeschoolde handarbeiders. Daarnaast onderscheiden we mensen die boer of landarbeider zijn en de overige kleine zelfstandigen.

Het schema van Erikson en Goldthorpe komt neer op een gedeeltelijke ordening van klassen van hoog naar laag. Helemaal onderaan staan de ongeschoolde handarbeiders, geheel bovenaan de dienstenklasse. Verder gaat de ordening van hoog naar laag van Erikson en Goldthorpe echter niet. Het schema zegt bijvoorbeeld niet dat routinematige hoofdarbeid boven geschoolde handarbeid staat. Deze klassen staan beide boven ongeschoolde handarbeid en onder de dienstenklasse.

Een moeilijkheid is dat we landarbeiders en boeren moesten samennemen. Volgens Erikson en Goldthorpe staan landarbeiders net als ongeschoolde handarbeiders helemaal onderaan, terwijl boeren zich tussen de dienstenklasse en de ongeschoolde handarbeiders bevinden. Omdat in West-Europa de meeste mensen die in de agrarische sector werken boer zijn, terwijl in communistisch Oost-Europa veel van deze mensen in dienst van staatsbedrijven waren, verwachtten we dat in Oost-Europa de mensen die in de agrarische sector werken

op de ongeschoolde handarbeiders lijken en in West-Europa op de overige kleine zelfstandigen. In Polen is de collectivisering van de landbouw echter nooit van de grond gekomen.

In het onderstaande willen we soms gegevens voor onze vier Oosteuropese landen tezamen vergelijken met die voor onze drie Westeuropese tezamen. Hiertoe konden we niet eenvoudig de steekproeven voor de desbetreffende landen samenvoegen, maar moesten we de steekproefaantallen voor een land opnieuw wegen, op grond van het aantal inwoners van een land. We zijn daarbij uitgegaan van de bevolkingsomvang van de zeven landen in 1989. Een lezer zal in het onderstaande overigens geen significantietoetsen of wat dies meer zij aantreffen; daarvoor zijn onze analyses van overeenkomsten en verschillen tussen landen te verkennend.

De waardering van gelijkheid

De eerste te toetsen hypothesen hebben betrekking op de waardering van gelijkheid. Zowel in de West- als in de Oosteuropese landen zouden lagere klassen gelijkheid meer waarderen dan hogere klassen. De verschillen tussen de klassen zullen in Oost-Europa kleiner zijn dan in West-Europa. Van de Oosteuropese landen zal Hongarije de grootste verschillen te zien geven en Tsjecho-Slowakije de kleinste. Over Oost-Duitsland deden we geen uitspraak. Nederland vertoont van de drie Westeuropese landen naar verwachting de kleinste verschillen, het Verenigd Koninkrijk de grootste. Gelijkheid zal in Oost-Europa meer worden gewaardeerd dan in West-Europa.

Onze bestanden bevatten verscheidene items die zouden kunnen worden benut bij de toetsing van bovenstaande hypothesen. Na factoranalyse kozen we er drie uit. Het eerste item zegt: 'De eerlijkste manier om inkomen en vermogen te verdelen is iedereen evenveel te geven', het tweede: 'Het belangrijkste is dat mensen krijgen wat ze nodig hebben, ook als dat betekent dat het benodigde geld wordt afgenomen van mensen die over een hoger inkomen beschikken dan zij nodig hebben', en het derde: 'Het is stom toeval dat sommige mensen slimmer of handiger zijn dan andere, dus behoeven ze ook niet meer geld te verdienen'. De mensen konden telkens op een schaal met vijf antwoordmogelijkheden hun instemming, danwel afwijzing tot uitdrukking brengen. Om tot een schaal voor de waardering van gelijkheid te komen, hebben we de categorieën een score van 1 (sterk mee eens) tot 5 (sterk mee oneens) gegeven, de scores voor de drie items bij elkaar opgeteld en die som door drie gedeeld. Hoe lager de uiteindelijke score van een persoon is, hoe meer deze persoon gelijkheid waardeert. In tabel 1 vatten we de desbetreffende data samen.

Tabel 1. Waardering van gelijkheid door ondervraagden naar hun sociale klasse en land (gemiddelde en N).*

Klasse	Nederland	Verenigd Koninkrijk	West Duitsland	West Europa	Oost Europa	Oost Duitsland	Hongarije	Polen	Tsjecho slowakije
diensten	3,51	3,62	3,24	3,47	3,52	3,22	3,58	3,54	3,82
klasse	531	335	443	954	790	158	169	248	274
routine	3,47	3,45	3,14	3,38	3,21	3,06	3,37	3,11	3,48
hoofdarbeider	314	214	356	667	424	72	98	167	132
geschoolde	3,36	3,27	3,05	3,22	3,17	2,99	3,19	3,08	3,51
handarbeiders	135	188	318	502	713	116	214	253	211
ongeschoolde	3,20	3,18	2,87	3,11	3,04	2,68	3,06	3,04	3,34
handarbeiders	119	328	347	601	1076	117	263	357	339
kleine	3,57	3,52	3,22	3,43	3,52	3,11	3,79	3,65	3,65
zelfstandigen	53	94	120	195	139	26	23	71	18
boeren	3,95	4,26	3,12	3,49	3,17	2,98	2,42	3,12	3,43
	15	5	30	50	225	15	7	140	63
Gemiddelde	3,46	3,40	3,10	3,33	3,24	3,00	3,26	3,20	3,53
N	1167	1164	1615	2966	3162	504	774	1237	1037

* De gegevens voor West- en Oost-Duitsland, Polen en het Verenigd Koninkrijk zijn herwogen om een representatieve steekproef te verkrijgen (zie ISJP 1993). Daardoor tellen de aantallen per klasse niet altijd precies op. De gegevens voor West- en Oost-Europa zijn tevens herwogen naar het aantal inwoners per land.

Zoals verwacht zijn in alle landen ongeschoolde handarbeiders meer voor gelijkheid dan geschoolde handarbeiders, routinematige hoofdarbeiders en de dienstenklasse. Eveneens als voorspeld waarden de leden van de dienstenklasse gelijkheid minder dan routinematige hoofdarbeiders, geschoolde handarbeiders en ongeschoolde handarbeiders. Met behulp van het klassenschema van Erikson en Goldthorpe laten zich geen voorspellingen doen over verschillen tussen geschoolde handarbeiders en routinematige hoofdarbeiders. Het lijkt evenwel alsof in de Westeuropese landen geschoolde handarbeiders meer voor gelijkheid zijn dan routinematige hoofdarbeiders en dat de Oosteuropese landen bijna geen verschillen tussen die twee klassen te zien geven.

Ook als verwacht zijn boeren en kleine zelfstandigen minder voor gelijkheid dan ongeschoolde handarbeiders. Er is één uitzondering: de boeren in Hongarije, een land waar onder het communisme de landbouw verregaand werd gecollectiviseerd. De kleine zelfstandigen zijn onverwacht sterk tegen gelijkheid. Hun afkeer van gelijkheid moet volgens het schema van Erikson en Goldthorpe lijken op die van geschoolde hand- en routinematige hoofdarbeiders. Ze vertoont echter de meeste overeenkomsten met die van de dienstenklasse.

In tabel 1 vinden we weinig dat spreekt voor onze hypothesen over landen en de grootte van verschillen tussen klassen in de waardering van gelijkheid. Laten we de aandacht eerst vestigen op de verschillen in waardering tussen de dienstenklasse en de ongeschoolde handarbeiders. Die verschillen zouden in Oost-Europa kleiner moeten zijn dan in West-Europa. Als onze gegevens iets te zien geven, is dat echter dat ze in Oost-Europa (3,5-3,0) iets groter zijn dan in West-Europa (3,5-3,1). In het Verenigd Koninkrijk (3,6-3,2) zouden de verschillen groter moeten zijn dan in Nederland (3,5-3,1); ze blijken evenwel gelijk te zijn. In Hongarije (3,6-3,1) zouden de verschillen groter moeten zijn dan in Polen (3,5-3,0). Ook die verschillen zijn echter gelijk.

Een andere bevinding die commentaar verdient is dat in Oost-Europa de kleine zelfstandigen soms – in Hongarije en Polen – een sterkere afkeer van gelijkheid hebben dan de leden van de dienstenklasse, terwijl dit in West-Europa alleen in Nederland en dan in lichtere mate het geval is. Hier dringt zich de alternatieve hypothese op, dat in samenlevingen met een klassenstructuur die vlottend is omdat sinds kort privé-eigendom van de produktiemiddelen is toegestaan, de mensen met een afkeer van gelijkheid zich naar de klasse der kleine zelfstandigen begeven.

Ten slotte komt de verwachting niet uit dat gelijkheid in onze vier Oosteuropese landen hoger wordt gewaardeerd dan in onze drie Westeuropese. Oostduitsers zijn wellicht, onafhankelijk van hun klasse, meer voor gelijkheid dan Westduitsers, Nederlanders en Britten. Tsjecho-Slowaken uit een bepaalde

klasse zijn evenwel, meer dan mensen in dezelfde klasse in welk Westeuropees land dan ook, tegen gelijkheid.

Afwezige sympathieën

Wat betreft de toetsing van onze hypothesen over de mensen die niet sympathiseren met een van de bestaande politieke partijen: hoe lager de klasse waartoe iemand behoort, hoe groter de kans dat de sympathie van een persoon naar geen enkele partij in het bijzonder zal uitgaan. In het oosten zullen meer mensen geen bepaalde sympathie koesteren dan in het westen. Vooral de ongeschoolde handarbeiders in het oosten zullen met hoge waarschijnlijkheid geen voorkeur voor één bepaalde partij hebben, leidend tot een sterkere samenhang tussen klasse en geen sympathie. Deze hypothesen zijn getoetst door gebruik te maken van het antwoord op de vraag of er een politieke partij is waarnaar de sympathie van de ondervraagde uitgaat.

In het oosten kunnen blijkens tabel 2 de bestaande politieke partijen inderdaad op beduidend minder sympathie rekenen dan in het westen. Terwijl het percentage zonder een bepaalde voorkeur in onze drie westerse landen 44 is, bedraagt dit percentage voor onze vier oosterse landen 68. Het Westeuropees land met het hoogste percentage personen zonder een bepaalde sympathie is het Verenigd Koninkrijk (57); dat met het laagste is West-Duitsland (31). Het Oosteuropees land met het hoogste percentage is Polen (87); met het laagste Hongarije (60). Merk op dat het laagste percentage voor een Oosteuropees land hoger is dan het hoogste percentage voor een Westeuropees land. (Oost-Duitsland laten we bij deze vergelijking weer buiten beschouwing.)

De hypothese dat de leden van de lagere klassen met een hogere waarschijnlijkheid geen sympathie voor een bepaalde politieke partij hebben dan de leden van de hogere, wordt in tabel 2 tot op zekere hoogte bevestigd. Zo zijn voor alle zeven landen de percentages zonder sympathie voor de dienstenklasse en de kleine zelfstandigen lager dan voor de ongeschoolde handarbeiders. Als we het te lage percentage voor boeren in het Verenigd Koninkrijk toeschrijven aan kleine aantallen, hebben ook de boeren vaker sympathie voor een partij dan de ongeschoolde handarbeiders. Alhoewel in het algemeen geschoolde arbeiders eerder een voorkeur hebben dan ongeschoolde arbeiders, zijn er uitzonderingen op dit patroon. De landen die niet stroken met deze verwachting zijn Nederland, West-Duitsland en Hongarije.

De hypothese dat in de Oosteuropees landen de samenhang tussen klasse en gebrek aan sympathie voor een bepaalde partij groter is dan in West-Europa, toetsen we door alleen de leden van de dienstenklasse met die van de klasse

Tabel 2. Proportie ondervraagden dat geen sympathie heeft voor een politieke partij naar sociale klasse en land (gemiddelde en N). *

Klasse	Nederland	Verenigd Koninkrijk	West Duitsland	West Europa	Oost Europa	Oost Duitsland	Hongarije	Polen	Tsjecho slowakije
Diensten klasse	0,40 531	0,49 341	0,25 443	0,36 960	0,55 791	0,38 157	0,43 168	0,75 257	0,64 271
Routine hoofdarbeiders	0,55 314	0,55 220	0,32 355	0,45 677	0,67 437	0,46 75	0,56 99	0,90 175	0,68 130
Geschoolde handarbeiders	0,61 135	0,63 196	0,36 319	0,48 514	0,72 762	0,49 122	0,68 230	0,89 285	0,67 214
Ongeschoolde handarbeiders	0,53 119	0,65 357	0,35 349	0,54 648	0,75 979	0,61 122	0,65 289	0,91 406	0,69 342
Kleine Zelfstandigen	0,57 53	0,53 101	0,22 115	0,38 198	0,60 144	0,22 27	0,54 24	0,79 74	0,56 18
Boeren	0,20 15	0,67 6	0,20 30	0,39 38	0,79 249	0,57 17	0,58 7	0,90 182	0,58 61
gemiddelde N	0,48 1167	0,57 1221	0,31 1611	0,44 3035	0,68 3361	0,47 519	0,60 817	0,87 1379	0,67 1036
oddsratio ongeschoold/dienstenklasse	2,0	1,9	1,6	2,1	2,5	2,6	2,5	3,3	1,3

* De gegevens voor West- en Oost-Duitsland, Polen en het Verenigd Koninkrijk zijn herwogen om een representatieve steekproef te verkrijgen (zie ISJP 1993). Daardoor tellen de aantallen per klasse niet altijd precies op. De gegevens voor West- en Oost-Europa zijn tevens herwogen naar het aantal inwoners per land.

ter ongeschoolde handarbeiders te vergelijken. Om plafond- en vloereffecten te vermijden, vergelijken we niet percentages, maar karakteriseren we het verband, tussen ongeschoold handarbeider danwel lid van de dienstenklasse enerzijds en geen sympathie dan wel een sympathie anderzijds, met behulp van een 'odds ratio'. Deze staan in de laatste rij van tabel 2. De 'odds ratio' voor de Oosteuropese landen lijkt – zoals verwacht – groter te zijn dan die voor de Westeuropese. Tsjecho-Slowakije vormt echter een belangrijke uitzondering.

Conservatieve sympathieën

De nu te toetsen hypothesen betreffen de partij waarnaar de sympathie van mensen uitgaat – zo ze sympathie voor een bepaalde partij hebben. Leden van de lagere klassen zullen vaker een sympathie voor een nivellerende partij hebben dan leden van de hogere. Het verschil tussen de lagere en hogere klassen zal in Oost-Europa kleiner zijn dan in West-Europa. In West-Europa zullen de verschillen het grootst zijn in het Verenigd Koninkrijk en het kleinst in Nederland; in Oost-Europa het grootst in Hongarije. De data ter toetsing van bovenstaande hypothesen vatten we samen in tabel 3. Hoe lager een score, des te sterker is de sympathie voor een nivellerende partij. Of met andere woorden: hoe hoger een score, des te sterker de sympathie voor een conservatieve partij. Gegevens voor Tsjecho-Slowakije ontbreken.

Tabel 3 levert meteen een onverwachte bevinding op. Het verschil tussen klassen in sympathie voor een nivellerende, danwel conservatieve partij is in de Westeuropese landen niet geheel als voorspeld. De kleine zelfstandigen en boeren zijn conservatiever dan de leden van de dienstenklasse, de ongeschoolde handarbeiders soms conservatiever dan de geschoolde, en de routinematige hoofdarbeiders conservatiever dan de leden van de dienstenklasse. In West-Duitsland ontloopt de voorkeur van de dienstenklasse die van de klasse der ongeschoolde handarbeiders niet; in Nederland is er zelfs geen verschil tussen dienstenklasse, klasse van routinematige hoofdarbeid, geschoolde handarbeid en ongeschoolde handarbeid. De hypothese dat de politiek-sociale tegenstellingen in de drie Westeuropese landen het grootst in het Verenigd Koninkrijk en het kleinst in Nederland zijn, lijkt wel te worden bevestigd.

Voor Oost-Europa geldt, met uitzondering van Polen, dat kleine zelfstandigen en boeren conservatiever zijn dan de ongeschoolde handarbeiders en de leden van de dienstenklasse. In Oost-Duitsland is de dienstenklasse evenwel minder conservatief dan de routinematige hoofdarbeiders, de geschoolde handarbeiders en de ongeschoolde handarbeiders. In Hongarije zijn de ongeschoolde handarbeiders conservatiever dan de dienstenklasse, de geschoolde handar-

Tabel 3. Mate van conservatisme van de politieke partij waar de sympathie van de ondervraagde naaruit gaat naar sociale klasse en land (gemiddelde en N).*

Klasse	Nederland	Verenigd Koninkrijk	West Duitsland	West Europa	Oost Europa	Oost Duitsland	Hongarije	Polen
Diensten klasse	2,82 315	3,18 163	2,83 307	2,88 591	2,51 289	2,06 92	2,84 88	3,07 64
Routine hoofdarbeiders	2,82 138	3,49 94	2,74 225	2,93 348	2,66 117	2,51 38	2,81 44	3,49 17
Geschoolde handarbeiders	2,77 53	2,41 72	2,62 187	2,60 255	2,85 165	2,46 58	2,83 66	3,57 31
Ongeschoolde handarbeiders	2,77 48	2,53 115	2,80 209	2,74 279	3,01 177	2,49 45	3,11 92	3,26 34
Kleine Zelfstandigen	3,34 26	3,55 46	2,90 86	3,18 117	3,00 52	2,79 21	2,90 11	3,18 15
Boeren	3,33 12	5,00 2	3,61 24	3,67 27	2,91 34	3,13 7	3,50 2	2,74 19
gemiddelde N	2,84 592	3,02 491	2,79 1038	2,86 1617	2,75 834	2,38 260	2,92 303	3,20 181

* De gegevens voor West- en Oost-Duitsland, Polen en het Verenigd Koninkrijk zijn herwogen om een representatieve steekproef te verkrijgen (zie ISJP 1993). Daardoor tellen de aantallen per klasse niet altijd precies op. De gegevens voor West- en Oost-Europa zijn tevens herwogen naar het aantal inwoners per land.

beiders en de routinematige hoofdarbeiders zijn even conservatief als de dienstenklasse. In Polen is de dienstenklasse het minst conservatief. De samenhangen tussen klasse en politieke sympathie die in West-Europa kunnen worden aangetroffen, bestaan inderdaad niet in Oost-Europa.

Van generatie op generatie

De laatste door ons geformuleerde hypothesen betroffen de invloed van iemands eigen klasse en die van iemands vader op de waardering van gelijkheid, de afwezigheid van sympathie voor een bepaalde politieke partij en het conservatisme van de partij waarnaar sympathie uitgaat. We opperden dat in de West-europese landen deze drie verschijnselen, in vergelijking met de invloed van iemands eigen klasse, sterker door iemands klasse van herkomst zullen worden bepaald dan in de Oosteuropese landen. In het oosten zou de relatieve invloed van iemands herkomst op de waardering van ongelijkheid groter zijn dan op de afwezigheid van sympathie en het hebben van een conservatieve voorkeur.

In tabel 4 vatten we de toetsing van deze hypothesen samen. De vermelde getallen zijn parameters van zogeheten diagonale referentiemodellen (Sobel, 1981; De Graaf & Ultee, 1987). De parameters voor de afzonderlijke klassen geven aan hoe personen die lid zijn van een klasse en waarvan ook de vader tot die klasse behoorde, scoren wat betreft de waardering van gelijkheid, het niet of wel hebben van een sympathie voor één van de bestaande politieke partijen en het conservatisme van de partij waarnaar hun eventuele sympathie uitgaat. De parameters van die modellen voor het gewicht van de eigen klasse en die van de klasse van herkomst nemen een waarde aan tussen 0 en 1, waarbij we de parameters voor eigen klasse en klasse van herkomst tot 1 optellen. Deze parameters geven dus de verhouding aan tussen de invloed van de klasse van herkomst enerzijds en die van de eigen klasse anderzijds. Een waarde van 0 voor het gewicht van eigen klasse betekent dat – voor zover een verschijnsel klassebepaald is – dit verschijnsel volledig afhangt van iemands klasse van herkomst; een waarde van 1 wijst uit dat het alleen afhangt van iemands eigen klasse. Bij een parameter van 0,5 voor het gewicht van eigen klasse is de invloed van iemands eigen klasse even groot als die van iemands klasse van herkomst. De parameter voor het gewicht van klasse van herkomst is dan ook 0,5. Omdat voor de schatting van tabellen grote aantallen zijn vereist, hebben we alleen modellen voor de drie Westeuropese landen tezamen en de vier Oosteuropese tezamen geschat.

Tabel 4 levert zowel een bevestiging als een weerlegging op. Welke van de drie verschijnselen we ook nemen, in Oost-Europa is de invloed van iemands

Tabel 4. Parameters van de (logistische) diagonale referentiemodellen ter verklaring van (a) de waardering van gelijkheid; (b) of de ondervraagde geen sympathie heeft voor een politieke partij; (c) de mate van conservatisme van de politieke partij waar de ondervraagde sympathie voor heeft, voor West- en Oost-Europa (standaard fouten staan tussen haakjes). *

	West-Europa						Oost-Europa					
	Waardering gelijkheid		Sympathie* pol.partij		Conserva- tisme kans		Waardering gelijkheid		Sympathie* pol.partij		Conserva- tisme kans	
Gewicht van klasse ondervraagde	0,57	(0,07)	0,61	(0,11)	0,37	(0,10)	0,73	(0,06)	0,63	(0,08)	0,71	(0,14)
Gewicht van vaders klasse	0,43		0,39		0,63		0,27		0,38		0,29	
<i>diagonaal parameters:</i>												
Diensten klasse	3,52	(0,04)	-0,75	(0,12)	0,32	3,00 (0,07)	3,59	(0,04)	-0,05	(0,12)	0,49	2,44 (0,09)
routine hoofdarbeiders	3,43	(0,05)	-0,20	(0,16)	0,45	3,08 (0,12)	3,23	(0,05)	0,66	(0,19)	0,66	2,62 (0,14)
geschoolde handarbeiders	3,15	(0,05)	-0,07	(0,14)	0,48	2,33 (0,09)	3,18	(0,04)	0,83	(0,12)	0,70	2,75 (0,10)
ongeschoolde handarbeiders	3,04	(0,05)	0,37	(0,15)	0,59	2,71 (0,11)	3,01	(0,03)	1,17	(0,12)	0,76	3,04 (0,11)
kleine zelfstandigen	3,49	(0,06)	-0,24	(0,21)	0,44	2,96 (0,11)	3,56	(0,08)	0,17	(0,26)	0,54	3,13 (0,19)
boeren	3,35	(0,09)	0,68	(0,34)	0,25	3,37 (0,16)	3,05	(0,06)	1,50	(0,18)	0,82	3,06 (0,18)
Residual mean square	0,72197		0,6751		1,67530		0,63263		0,54584		1,28305	
N	2966		3035		1617		3542		3740		834	

* De gegevens voor West- en Oost-Europa zijn herwogen naar het aantal inwoners per land. Voor de afhankelijke variabele of de ondervraagde geen sympathie heeft voor een politieke partij is een logistische versie van de diagonaal modellen toegepast (zie ook De Graaf & Heath 1992). Om de logistische parameters eenvoudig te kunnen interpreteren is voor de diagonaal tevens de kans vermeld dat de ondervraagde geen sympathie heeft voor een politieke partij ($= e^x / 1 + e^x$).

eigen klasse vergeleken met die van iemands klasse van herkomst kleiner dan in West-Europa. Dat is zoals verwacht. De relatieve invloed van herkomst in Oost-Europa lijkt bij de waardering van gelijkheid echter iets kleiner dan bij de afwezigheid van sympathie en het hebben van een conservatieve voorkeur. Dat gaat tegen de gemaakte voorspelling in.

Slotbeschouwing

Dit hoofdstuk heeft als thematiek de overeenkomsten en verschillen tussen Oost- en Westeuropese landen in de samenhang tussen klasse en politiek aan het begin van de jaren negentig. Dit probleem is toegespitst op drie concrete verschijnselen: de waardering die mensen voor gelijkheid hebben, het wel of niet hebben van sympathie voor de bestaande politieke partijen, en de mate van conservatisme van de partij waarvoor mensen sympathie hebben. Onze hypothesen kwamen erop neer dat door zich uitkristalliserende klassenstructuren en een geringe cultuuroverdracht van generatie op generatie, de samenhang tussen klasse en politiek in Oosteuropese landen soms zwakker (waardering van gelijkheid, conservatieve sympathie) en soms sterker (de afwezigheid van sympathie) is dan in Westeuropese landen. We gaven ook aan in welke landen we de sterkste en in welke we de zwakste samenhangen verwachtten.

Onze slotsom is dat er inderdaad verschillen tussen Oost- en Westeuropese landen bestaan in de samenhang tussen klasse en politiek. In West-Europa hebben hogere klassen zoals verwacht in het algemeen conservatievere sympathieën dan lagere klassen, terwijl in Oost-Europa lagere klassen soms conservatievere sympathieën hebben dan hogere klassen. Zowel in West- als in Oost-Europa hebben hogere klassen vaker sympathie voor één van de bestaande politieke partijen dan lagere, en zoals voorspeld zijn in Oost-Europa de verschillen tussen de klassen groter dan in West-Europa. De hypothese dat in Oost-Europa verschillen tussen klassen in waardering van gelijkheid kleiner zijn dan in West-Europa, gaat echter niet op. Wel bevestigd wordt de veronderstelling dat cultuuroverdracht van generatie op generatie in Oost-Europa een geringere rol speelt dan in West-Europa.

Onze voorspellingen over de specifieke landen waar samenhangen het sterkst en het zwakst zijn, kwamen evenmin uit. Ze waren echter gemaakt zonder nieuw onderzoek naar de bijpassende bijkomende veronderstellingen. We namen aan dat het Verenigd Koninkrijk een sterkere klassenstructuur heeft dan Nederland en dat in Hongarije de klassenstructuur vlottender was dan in Tsjecho-Slowakije. Afzonderlijk onderzoek naar deze verschijnselen zou te ver

hebben gevoerd, maar lijkt achteraf toch wenselijker dan we gemakshalve veronderstelden.

De hypothese dat in Oosteuropese landen de verschillen tussen klassen in de waardering van gelijkheid kleiner zijn dan in West-Europa, was ingegeven door de gedachte dat de radicaal-egalitaire ideologie van het communisme nawerkingen heeft in de postcommunistische periode. Klaarblijkelijk schort er iets aan die hypothese. We zijn echter van mening dat zo weinig tijd is verstreken sinds de val van het communisme, dat het voorbarig zou zijn deze hypothese af te schrijven. Dat neemt niet weg dat hypothesen volgens welke bij de eerste postcommunistische verkiezingen het laatste precommunistische patroon zichtbaar werd, de aandacht waard zijn (vgl. Kolosi et al., 1992).

De bevindingen die we hier presenteren, zijn niet meer dan eerste verkenningen. Ze zijn dat niet alleen omdat we betrekkelijk uit de losse hand landen met elkaar hebben vergeleken, maar ook omdat gebruik werd gemaakt van niet vaak gebruikte indicatoren. Maar ze zijn het vooral omdat vergelijkend onderzoek naar de verhouding tussen klasse en politiek in Oost- en West-Europa sinds de val van het communisme nog schaars is. Daarbij kan de situatie in Oost-Europa zo vlottend zijn dat een onderzoek dat niet in 1991 is verricht, maar bijvoorbeeld in 1995 wordt uitgevoerd, tot sterk andere bevindingen kan komen. Herhaling van het 'International Social Justice Project' is dan ook gewenst.

Literatuur

- Adamski, W.W. (1981). Poles 80: Results of survey research in the face of a political crisis. Attitude toward the agreement between the government and the strike committees. In: *Crises and conflicts, the case of Poland 1980-'81* (pp. 174-181). Warsaw: Polish Scientific Publishers.
- Aderhold, J. et al. (1994). *Von der Betriebs- zur Zweckgemeinschaft. Ostdeutsche Arbeits- und Managementkulturen im Transformationsprozess*. Berlin: Sigma.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. & Sandford, R.N. (1969). *The authoritarian personality*. New York: Harper. (Eerste uitgave in 1950.)
- Agresti, A. & Agresti, B.F. (1977). Statistical analysis of qualitative variation. In: K.F. Schuessler (red.), *Sociological methodology 1978* (pp. 204-237). San Francisco: Jossey-Bass.
- Alexander, J.C. (1994). Modern, anti, post, and neo: How social theories have tried to understand the 'new world' of 'our time'. *Zeitschrift für Soziologie*, 23, 165-197.
- Allen, T.W. (1994). *The invention of the white race. Vol. 1: Racial oppression and social control*. Londen/New York: Verso.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Anker, R. (1993). The socialist system and its collapse in Hungary: An interpretation in terms of modernisation theory. *International Sociology*, 8, 317-337.
- Anker, R. (1985). Comparative survey. In: V. Bodrova & R. Anker (red.), *Working women in socialist countries: The fertility connection*. Geneva: International Labour Office.
- Anoniem (1991). Vermindert het belang van het gezin? Een proeve van empirische toetsing. *Comenius*, 11, 37-55.
- Anoniem (1993). Gelijkheid van onderwijskansen: een illusie? *Socialisme en Democratie*, 50, 405-410.
- Arts, W., P. Hermkens & Wijck, P. van (1994). *Shall the twain ever meet? Perceptions of justice in East and West* (Discussion Paper Series TI 94-20). Amsterdam/Rotterdam: Tinbergen Institute.
- Ashmore, R.D. & DelBoca, F.K. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. In: Ph.A. Katz (red.), *Towards the elimination of racism* (pp. 73-123). New York: Pergamon Press.
- Bagley, Ch. (1979). Self-esteem as pivotal concept in race and ethnic relations. *Research in Race and Ethnic Relations*, 1, 127-167.
- Beld, A. van den (1974). *Humaniteit. De politieke en sociale filosofie van Tomáš G. Masaryk*. Assen: Van Gorcum. 1974.
- Benin, M.H. & Johnson, D.R. (1984). Sibling similarities in educational attainment: A comparison of like-sex and cross-sex sibling pairs. *Sociology of Education*, 57, 11-21.

- Besnard, Ph. (1987). *L'anomie, ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Beyme, K. van (1988). Regionalpolitik in der DDR. In: G.-J. Glaebner (red.), *Die DDR in der Ära Honecker. Politik, Kultur, Gesellschaft* (pp. 434-452). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bláha, I.A. (1937). *Sociologie inteligence*. Praag.
- Bláha, I.A. (1936). Social psychology of intelligentsia. *Social Sciences*, 196-201.
- Bos, H.C. (1991). *Kan Oost leren van Zuid?* (afscheidscollege). Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Boulding, K.E. (1962). *Conflict and defense: A general theory*. New York: Harper.
- Bourdieu, P. (1981). Le capital social. Notes provisoires. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31, 2-3.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1977/1970). *Reproduction in education, society and culture*. Londen: Sage.
- Brandsma, H.P. (1993). *Basisschoolkenmerken en de kwaliteit van het onderwijs*. Groningen: RION.
- Bruckner, E. & Knaup, K. (1993). Women's and men's friendships in comparative perspective. *European Sociological Review*, 9, 249-266.
- Bruszt, L. (1993). Workers, managers and state bureaucrats and the economic transformation in Hungary. J. Jensen & F. Miszlivetz (red.), *Paradoxes of transition* (pp. 135-157). Szombathely: Savaria University Press.
- Bulder, B., Flap, H. & Leeuw, F. (1993). *Netwerken, overheidsorganisaties en effectiviteit*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Bundeszentrale für politische Bildung (1993). *Datenreport 1992. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Burt, R. (1984). Network items and the general social survey. *Social Networks*, 6, 293-339.
- Busschbach, J. van (1994). *Uit het oog, uit het hart? Een onderzoek naar veranderingen in persoonlijke relaties*. Amsterdam: Thesis (in druk).
- Capek, K. (1937). *Masaryk on thought and life*. Londen: George Allen & Unwin.
- Cherkaoui, M. (1981). Changement social et anomie: Essai de formalisation de la théorie Durkheimienne. *Archives Européennes de Sociologie*, 22, 3-39.
- Chesler, M.A. (1976). Contemporary sociological theories of racism. In: Ph.A. Katz (red.), *Towards the elimination of racism* (pp. 21-71). New York: Pergamon Press.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Belknap Press.
- Commission of the European Communities (1992). *Employment in Europe 1992*. Luxembourg.
- Corrin, C. (red.) (1992). *Superwomen and the double burden: Women's experience of change in central and Eastern Europe and the former Soviet Union*. Great Britain: Scarlet Press.
- Corrin, C. (1994). *Magyar women: Hungarian women's lives 1960-1990*. St. Martin's Press.
- Cronbach, K.J. & Furby, L. (1970). How we should measure 'change' - or should we? *Psychological Bulletin*, 74, 68-80.
- Csepeli, G. (1989). *Structures and contents of Hungarian national identity: Results of political socialization and cultivation*. Frankfurt/M.: Lang.
- Csepeli, G. (1993). Coping with the conflict between backwardness and modernity in Eastern Europe: Fascism, communism, what's next? In: SRO/SSCW, *Transformation processes in Eastern Europe* (pp. 155-161). Den Haag: SRO/SSCW.
- Csepeli, G. & Závecz, T. (1992). Conflicting bonds of nationality in Hungary; National identity, minority status, and ethnicity. *Innovation*, 5, 77-94.
- Davidio, J.F. & Gaertner, S.L. (1986). Prejudice, discrimination, and racism: Historical trend and contemporary approaches. In: J.F. Davidio & S.L. Gaertner (red.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 1-34). Orlando: Academic Press.
- Davis, A., Gardner, B.B. & Gardner, M.R. (1969). *Deep South. A social anthropological study of caste and class*. Chicago: The University of Chicago Press. (Eerste uitgave in 1941.)

- Djilas, M. (1983/1957). *The new class. An analysis of the communist system*. San Diego: Harcourt.
- Dollard, J., Doob, L.W., Miller, N.E., Mowrer, O.H. & Sears, R.S. (1944). *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press. (Eerste uitgave in 1939.)
- Dronkers, J. (1989). De kracht van de familie; overeenkomsten en verschillen in bereikt onderwijsniveau binnen en tussen gezinnen. *Sociologische Gids*, 36, 300-311.
- Durkheim, E. (1893). *De la division du travail social*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide*. Parijs: Alcan.
- Echols, J.M. (1981). Racial and ethnic inequality. The comparative impact of socialism. *Comparative Political Studies*, 13, 403-444.
- Einhorn, B. (1993). *Cinderella goes to market: Citizenship, gender and women's movements in East Central Europe*. Londen/New York: Verso.
- Eijk, K. van & Graaf, P. de (1994). Uit één nest? De invloed van primaire socialisatie op onderwijskansen. *Mens en Maatschappij*, 69, 3.
- England, P. (1991). *Comparable worth: Theories and evidence*. New York: Aldine de Gruyter.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. & Pontecarero, L. (1983). International class mobility in three western European societies: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 30, 415-441.
- European Community (1993). *Bulletin on women and employment in the EC* (nr. 2, april).
- Eurostat (1992). *Women in the European Community*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Evans, G. & Whitefield, S. (1993). Identifying the bases of party competition in Eastern Europe. *British Journal of Political Science*, 23, 521-548.
- Feffer, J. (1992). *Shock waves. Eastern Europe after the revolution*. Boston: Southend Press.
- Fischer, C.S. (1982a). *To dwell among friends. Personal networks in town and city*. Chicago: Chicago University Press.
- Fischer, C.S. (1982b). What do we mean by 'friend'? An inductive study. *Social Networks*, 3, 287-306.
- Flap, H.D. (1988). *Conflict, violence and loyalty*. Bern: Peter Lang.
- Forschungsgruppe Wahlen (1991). Bundestagswahl 1990: eine Analyse der ersten gesamtdeutschen Bundestagswahl am 2. Dezember 1990. *Berichte der Forschungsgruppe Wahlen e.V.*, 61.
- Frankland, M. (1990). *The patriots' revolution: How eastern Europe won its freedom*. Londen: Sinclair Stevenson.
- Funk, N. & Mueller, M. (red.) (1993). *Gender politics and post communism: reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Furda, O. (1978). *Thomas Garrigue Masaryk. Sein philosophisches, religiöses und politisches Denken*. Bern: Peter Lang.
- Gadourek, I. (1950). De politieke beheersing in Tsjechoslowakije. *Mens en Maatschappij*, 25, 304-325/351-373.
- Gadourek, I. (1953). *The political control of Czechoslovakia. A study in social control of a soviet satellite state*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Gadourek, I. (1963). *Moral problems in a soviet satellite state*. Groningen.
- Gadourek, I. (1982). *Social change as redefinition of roles*. Assen: Van Gorcum.
- Gall, J.C. (1983). *Welbevinden, attributie en migratie*.
- Ganzeboom, H. et al. (1987). Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985. *Mens en Maatschappij*, 62, 17-43.
- Ganzeboom, H. & Graaf, P. de & Robert, P. (1990). Reproduction theory on socialist ground. The intergenerational transmission of status attainment in Hungary. *Research in Social Stratification and Mobility*, 9, 79-104.

- Ganzeboom, H.B.G. & Treiman, D.J. (1993). Preliminary results on educational expansion and educational opportunity in comparative perspective. In: Henk A. Becker & Piet L.J. Hermkens (red.), *Solidarity of generations*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Ganzeboom, H.B.G., Luijkx, R. & Róbert, P. (1994). Trends in intergenerational occupational mobility in Hungary between 1930 and 1989. In: R. Luijkx (red.), *Comparative loglinear analyses of social mobility and heterogamy* (pp. 43-76). Tilburg: Tilburg University Press.
- Gerber, T. & Hout, M. (1994). *Educational stratification in Russia during the Soviet period* (paper gepresenteerd tijdens de World Congress of Sociology te Bielefeld).
- Gerrits, A. (1991). Nationalisme en politieke veranderingen in Centraal- en Oost-Europa. In: S. Verschuuren et al. (red.), *Nationalisme in Europa en de Sovjetunie. Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad* (pp. 59-100). Amsterdam: Van Genneep.
- Goddijn, H.P.M. (1969). *De sociologie van Emile Durkheim*. Amsterdam: De Bussy.
- Goddijn, H.P.M. (1970). *Anomie* (2e dr.). Leiden: Universitaire Pers.
- Gouldner, A.W. (1979). *The future of intellectuals and the rise of the New Class*. Londen: Macmillan.
- Goven, J. (1993). Gender politics in Hungary: Autonomy and antifeminism. In: N. Funk & M. Mueller (red.), *Gender politics and post communism: Reflections from Eastern Europe and the Soviet Union*. New York: Routledge.
- Graaf, N.D. de & Heath, A. (1992). Husbands' and wives' voting behaviour in Britain: Class-dependent mutual influence of spouses. *Acta Sociologica*, 35, 311-322.
- Graaf, N.D. de, Nieuwebeerta, P. & Heath, A. (1995). Class mobility and political preference: Individual and contextual effects. *American Journal of Sociology*, 100, in druk.
- Graaf, N.D. de & Ultee, W. (1987). Intergenerationele mobiliteit en politieke verhoudingen. *Acta Politica*, 22, 3-37.
- Graaf, P. de (1986). The impact of financial and cultural resources in educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 59, 237-246.
- Graaf, P. de (1987). *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen*. Nijmegen: ITS.
- Graaf, P. de & Ganzeboom, H. (1993). Family background and educational attainment in the Netherlands of 1891-1960 birth cohorts. In: Y. Shavit & H.-P. Blossfeld (red.), *Persistent inequality. Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 75-100). Westview Press.
- Graaf, P.M. de & Huinink, J.J. (1992). Trends in measured and unmeasured effects of family background on educational attainment and occupational achievement in the Federal Republic of Germany. *Social Science Research*, 21, 84-112.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Green, S.J.D. (1989). Emile Durkheim on human talents and two traditions of social justice. *The British Journal of Sociology*, 40, 97-117.
- Gutenberg, J. & Neef, R. (1991). *Versorgungsstrategien in einem ehemaligen DDR-Grenzgebiet*. Münster.
- Hagendoorn, L. (1986). *Cultuurconflict en vooroordeel*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Hamilton, D.L. & Trolie, T.K. (1986). Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach. In: J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (red.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 127-163). Orlando: Academic Press.
- Harenberg, B. (1993). *Lexikon der Gegenwart 1994*. Dortmund: Harenberg Verlag.
- Hauser, R.M. & Wong, R.S.-K. (1989). Sibling resemblance and intersibling effects in educational attainment. *Sociology of Education*, 62, 149-171.
- Hechter, M. (1975). *Internal colonialism*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Heitlinger, A. (1979). *Women and state socialism: Sex inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. MacMillan Press.
- Heitlinger, A. (1993). The impact of the transition from communism on the status of Women in the

- Czech and Slovak republics. In: N. Funk & M. Mueller (red.), *Gender politics and post communism: Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Hermkens, P. & Arts, W. (1992). *Wat ieder toekomt. Het beeld van inkomensongelijkheid en inkomensrechtvaardigheid in Nederland*. Utrecht: ISOR.
- Hewstone, M. (1989). *Causal attribution: From cognitive processes to collective beliefs*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hraba, J., Hagendoorn, L. & Hagendoorn, R. (1989). The ethnic hierarchy in the Netherlands: Social distance and social representation. *British Journal of Social Psychology*, 28, 57-69.
- International Social Justice Project (1993). *Codebook and documentation*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Jolles, H.M. (1963). *Verenigingsleven in Nederland*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Jöreskog, K.G. & Sörbom, D. (1988). *LISREL 7: A guide to the program and applications*. Chicago: SPSS.
- Juchler, J. (1994). Schwierige Demokratisierungsprozesse. Zur politischen Entwicklung in den Reformländern Osteuropas. *Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*, 44, 125-141.
- Kahl, A., Wilsdorf, S. & Wolf, H. (1984). *Kollektivbeziehungen und Lebensweise*. Berlin: Dietz.
- Kenedi, J. (1985). Why is the gypsy the scapegoat and not the jew? *East European Reporter*, 2, 11-14.
- Kleßmann, C. (1988). *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955 bis 1970*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Kolosi, T., Szelényi, I., Szelényi, S. & Western, B. (1992). The making of political fields in post-communist transition (dynamics of class and party in Hungarian politics 1989-1990). In: A. Bozóki, A. Körösiényi & G. Schöpflin (red.), *Post-communist transition, emerging pluralism in Hungary* (pp. 132-160). Londen: Pinter.
- Konrad, G. & Szelényi, I. (1979). *The intellectuals on the road to class power*. New York: Harcourt.
- Kornai, J. (1980). *The economics of shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Lacroix, B. (1973). Regulation et anomie selon Durkheim. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 55, 265-292.
- Leeuw, G. van der (1948). *Menswording en cultuurverschuiving: een anthropologisch probleem* (mededeling van de Vlaamse Akademie van wetenschappen). Antwerpen: Standaard.
- Leggon, C.B. (1979). Theoretical perspectives on race and ethnic relations: a socio-historical approach. *Race and Ethnic Relations*, 1, 1-15.
- Leiman, M.M. (1993). *Political economy of racism*. Londen: Pluto Press.
- Lendvai, P. (1972). *Anti-semitism in Eastern Europe*. Londen: McDonald.
- Lendvai, P. (1988). *Hungary. The art of survive*. Londen: Tauris.
- Lenski, G. & Lenski, J. (1987). *Human societies* (5e dr.). New York: McGraw-Hill.
- LeVine, R.A. & Campbell, D.T. (1972). *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. New York: John Wiley.
- Lindenberg, S. (1989). Social production functions, deficits, and social revolutions: Pre-revolutionary France and Russia. *Rationality and Society*, 1, 51-77.
- Lippe, T. van der & Roelofs, E. (1994). Sharing domestic work? In: J. van Doorne-Huiskes & Hoof, J. van (red.), *Women on the European labour market*. Londen: Paul Chapman (in druk).
- Lipset, S.M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Garden City: Doubleday.
- Lipset S.M. & Zetterberg, H. (1956). A theory of social mobility. *Transactions of the Third World Congress of Sociology*, 3, 155-177.
- Lockwood, D. (1992). *Solidarism and schism. The problem of disorder in Durkheimian and Marxist sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- Longworth, Ph. (1993). 1989 and-after. *Slavonic and East European Review*, 71, 701-711.
- Longshore, D. (1988). Racial control and intergroup hostility: A comparative analysis. *Race and Ethnic Relations*, 5, 47-73.

- Malewski, A. (1971). Attitudes of the employees from Warsaw Enterprises toward the differentiation of wages and the social system in may 1958. *Polish Sociological Bulletin*, 24, 17-31.
- Marác, L. (1994). De zigeuners in Hongarije. In: H. Ramkema & E. van Schaik (red.), *Tussen recht en repressie. Minderheden in Oost-Europa* (pp. 95-109). Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Marini, M.M. (1989). Sex Differences in earnings in the United States. *Annual Review of Sociology*, 15, 343-380.
- Markus, G.B. (1979). *Analyzing panel data*. Beverly Hills/Londen: Sage Publication.
- Marsden, P.V. (1990). Network data and measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, 435-463.
- Marsden, P.V. (1987). Core discussion networks of Americans. *American Sociological Review*, 52, 122-131.
- Marsden, P.V. & Campbell, K.E. (1984). Measuring tie strength. *Social Forces*, 63, 480-501.
- Masaryk, Th.G. (1937). *Modern man and religion*. George Allen & Unwin.
- Mateju, P. (1993). Who won and who lost in a socialist redistribution in Czechoslovakia? In: Y. Shavit & H.-P. Blossfeld (red.), *Persistent inequality. Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 251-271). Westview Press.
- Mayer, K.U. & Solga, H. (1993). *DDR-adaequate Schemata für die Abbildung der beruflichen Stellung, der beruflichen Tätigkeiten und Ausbildungen*. Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung.
- Meuschel, S. (1985). *Integration durch Legitimation? Zum Problem der Sozialintegration in der DDR. Ideologie und gesellschaftliche Entwicklung*. (18e Tagung zum Stand der DDR-Forschung in der BRD). Köln: Edition Deutschland Archiv.
- Mihok, B. (1990). *Ethnosstratifikation im Sozialismus: aufgezeigt an den Beispielländern Ungarn und Rumänien*. Frankfurt/M.: Lang.
- Michelat, G. & Simon, M. (1977). Religion, class, and politics. *Comparative Politics*, 10, 159-186.
- Misztal, B.A. (1992). Must Eastern Europe follow the Latin American way? *Archives Européennes de Sociologie*, 33, 151-179.
- Molyneux, M. (1981). Women's emancipation under socialism: A model for the third world? *World Development*, 9, 1019-1037.
- Mozny, I. (1991). *Proc tak snadno?* Praag: SLON.
- Müller, H.-P. (1988). Social structure and civil religion: Legitimation crisis in a late Durkheimian perspective. In: J.C. Alexander (red.), *Durkheimian sociology: Cultural studies* (pp. 129-158). Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, H.-P. (1992). Durkheims Vision einer 'gerechten' Gesellschaft. *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 13, 16-43.
- Müller, K. (1992). 'Modernising' Eastern Europe. Theoretical problems and political dilemmas. *Archives Européennes de Sociologie*, 33, 109-150.
- Nee, V. (1993). *The decline of socialist redistributive power: Changing mechanisms of stratification in China* (paper voor de 88th Annual Meeting of the American Sociological Association te Miami, Fl., 12-16 augustus 1993). Ithaca, NY: Cornell University.
- Need, A. & Graaf, N.D. de (1994). *Does it run in the blood? On the similarities in voting behaviour between parents and their offspring* (paper gepresenteerd tijdens het 16e wereldcongres van de International Political Science Association te Berlin, 21-25 augustus).
- Nieuwbeerta, P. (1995). *The democratic class struggle in 20 countries, 1945-1990* (dissertatie). Nijmegen: Katholieke Universiteit.
- Nowak, S. (1980). Value systems of the Polish society. *Polish Sociological Bulletin*, 2, 5-20.
- Nudelman, R. (1987). Contemporary Soviet anti-semitism: Forms and content. In: H. Fein (red.), *The persisting question. Sociological perspectives and social context of modern anti-semitism* (pp. 392-411). Berlin/New York: De Gruyter.

- Oberdorfer, T. (1989). The cultural discount rate, social contracts, and intergenerational tension. *Social Science Quarterly*, 70, 858-869.
- Orru, M. (1987). *Anomie: History and meanings*. Boston: Allen & Unwin.
- Parker, J. (1993). Eastern Europe: The old world's new world. *The Economist*.
- Paul, G. (1993). Deutschland, deine Denunzianten. *Die Zeit*, 37.
- Peschar, J.L. (1982). Oost-West samenwerking in de sociale wetenschappen. *Intermediair*, 29-37.
- Peschar, J.L. (1987). *Zo vader-zo zoon, zo moeder-zo dochter? Vergelijkende analyses naar de processen van statusverwerving en onderwijsmobiliteit in Nederland, Hongarije en Polen*. Lisse/Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Peschar, J.L. (1990). *Social reproduction in Eastern and Western Europe; Comparative analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences/Praag: Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences.
- Peschar, J.L. (1990). Het doek gaat open. *Mens en Maatschappij*, 65, 3-4.
- Peschar, J.L. (1993). *Change and continuity in Central Europe: education and social reproduction in comparative perspective* (proceedings Workshop Transformation Processes in Eastern Europe). The Hague: NWO/SSCW/SRO.
- Peschar, J.L. (1994). Gesloten deuren? In: G. Gritter (red.), ...*waarvan akte* (uitgave ter gelegenheid van het 380-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Groningen) (pp. 156-165). Groningen: Passage.
- Pipes, S. (1974). *Russia under the old regime*. Londen: Widenfeld & Nicholson.
- Rex, J. (1970). *Race relations in sociological theory*. New York: Schocken Books.
- Róbert, P. (1991). Educational transition in Hungary from post-war period to the end of the 1980's. *European Sociological Review*, 7, 213-236.
- Rueschemeyer, M. (red.) (1994). *Women in the politics of postcommunist Eastern Europe*. M.E. Sharpe.
- Rueschemeyer, M. & Szelenyi, S. (1989). Socialist transformation and gender inequality: Women in the GDR and in Hungary. In: B. Childs & M. Rueschemeyer (red.), *East Germany in comparative perspective*. Londen: Routledge.
- Schoenfeld, E. & Mestrovic, S.G. (1989). Durkheim's concept of justice and its relationship to social solidarity. *Sociological Analysis*, 50, 111-127.
- Schönbach, P. (1981). *Education and intergroup attitudes*. Londen: Academic Press.
- Simkus, A. & Andorka, R. (1982). Inequalities in educational attainment in Hungary 1923-1973. *American Sociological Review* 47, 6, 740-751.
- Sobel, M. (1981). Diagonal mobility models: A substantively motivated class of designs for the analysis of mobility effects. *American Sociological Review*, 46, 893-906.
- Srubar, I. (1994). Variants of the transformation process in Central Europe. A comparative assessment. *Zeitschrift für Soziologie*, 23, 198-221.
- Statistisches Taschenbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1987* (1993). Berlin: Staatsverlag.
- Statistisches Bundesamt (1993). *Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland 1992*. Bonn: Statistisches Bundesamt.
- Szelenyi, S. (1987). Social inequality and party membership: Patterns of recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party. *American Sociological Review*, 52, 559-573.
- Szelenyi, I. & Treiman, D.J. (1993). *Social stratification in Eastern Europe after 1989: General population survey* (databestand).
- Taifel, H. (1981). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TARKI-1 survey (1986). *Machine readable data file*. Boedapest: TARKI.
- TARKI-Testvérek (TARKI-Siblings) survey (1987). *Machine readable data file*. Boedapest: TARKI.

- Toth, O. (1993). No envy, no pity. In: N. Funk & M. Mueller (red.), *Gender politics and post communism: Reflections from East Central Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Treiman, D. (1977). *Occupational prestige in comparative perspective*. New York: Academic Press.
- Treiman, D.J. & Roos, P.A. (1983). Sex and earnings in industrial society: A nine-nation comparison. *American Journal of Sociology*.
- Treiman, D.J. & Szelenyi, I. (1993). *Social stratification in Eastern Europe after 1989* (proceedings Workshop Transformation Processes in Eastern Europe). The Hague: NWO/SSCW/SRO.
- Treiman, D.J. & Szelenyi, I. (1993). *Social stratification in Eastern Europe after 1989. General population survey* (machine readable datafile). Los Angeles: University of California.
- Utasi, A. (1990). Friendships. In: R. Andorka, T. Kolosi & G. Vukovich (red.), *Social report* (pp. 339-355). Budapest: TARKI.
- Velden, R. van der & Bosker, R. (1991). Individuen, gezinnen en buurten: sociale determinanten van het onderwijsniveau. *Mens en Maatschappij*, 66, 277-295.
- Völker, B. & Flap, H. (1994). *Societal transformation and neighborhood relations: Increasing segregation or openness?* (paper voor de 13e World Congress of Sociology te Bielefeld, 18-23 juli).
- Völker, B. & Flap, H. (1993). *Friends and comrades behind the wall: personal networks in the former German Democratic Republic* (paper voor de 13e Sunbelt Conference te Tampa, 11-14 februari).
- Vollebergh, W. (1991). *The limits of tolerance*. Utrecht: Faculty of Social Sciences.
- Wagner, G., Rosenblatt, B. & Blaschke, D. (red.) (1991). *An der Schwelle zur Marktwirtschaft. Ergebnisse aus der Basiserhebung des Sozio-ökonomischen Panels in der DDR im Juni 1990. Infratest Sozialforschung*. Nürnberg: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung.
- Walder, A.G. (1994). The decline of communist power: Elements of a theory of institutional change. *Theory and Society*, 23, 297-323.
- Weiner, B. (1992). *Human motivation: Metaphors, theories, and research*. Newbury Park: Sage Publications.
- Winkler, G. (1993). *Sozialreport 1992. Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern*. Berlin: Morgenbuch Verlag.
- Wippler, R. & Lindenberg, S. (1987). Collective phenomena and rational choice. In: J.C. Alexander et al. (red.), *The micro-macro link*. Berkeley: University of California Press.
- Wistrich, R.S. (1991). *Anti-semitism: The longest hatred*. Londen: Methuen.
- Wolchik, S. (1994). Women and the politics of transition in the Czech and Slovak Republics. In: M. Rueschemeyer (red.), *Women in the politics of postcommunist Eastern Europe*. M.E. Sharpe.
- World Bank (1994). *World development report 1994*. Oxford: Oxford University Press.
- Wuthnow, R. (1987). Anti-semitism and stereotyping. In: H. Fein (red.), *The persisting question. Sociological perspectives and social context of modern anti-semitism* (pp. 392-411). Berlin/New York: De Gruyter.
- Zapf, W. (1993). *Eine demographische Revolution in Ostdeutschland?* Mannheim: Zuma.